

Nationale soevereiniteit als een status

Citation for published version (APA):

Waltermann, A. (2018). Nationale soevereiniteit als een status. In A. W. Heringa, S. Hardt, & A. Waltermann (Eds.), *Bevrijdende en begrenzendende soevereiniteit* (pp. 33-49). Boom Juridisch.

Document status and date:

Published: 01/01/2018

Document Version:

Publisher's PDF, also known as Version of record

Document license:

Taverne

Please check the document version of this publication:

- A submitted manuscript is the version of the article upon submission and before peer-review. There can be important differences between the submitted version and the official published version of record. People interested in the research are advised to contact the author for the final version of the publication, or visit the DOI to the publisher's website.
- The final author version and the galley proof are versions of the publication after peer review.
- The final published version features the final layout of the paper including the volume, issue and page numbers.

[Link to publication](#)

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal.

If the publication is distributed under the terms of Article 25fa of the Dutch Copyright Act, indicated by the "Taverne" license above, please follow below link for the End User Agreement:

www.umlib.nl/taverne-license

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us at:

repository@maastrichtuniversity.nl

providing details and we will investigate your claim.

NATIONALE SOEVEREINITEIT ALS EEN STATUS

Antonia Waltermann

1 INLEIDING

De term ‘soevereiniteit’ speelt in veel contexten een rol, van religie tot politiek. Ook recht is een voorbeeld waarin soevereiniteit een belangrijk concept is zowel in nationaal alsook in internationaal discours en doctrine. Maar wat betekent het begrip ‘soevereiniteit’ nu en wat houdt het als juridisch concept in? Deze vraag is moeilijk te beantwoorden juist omdat soevereiniteit in zo veel contexten en op zo veel verschillende manieren gebruikt wordt.

In deze bijdrage wil ik de vraag naar een kern – naar noodzakelijke en toereikende elementen – van soevereiniteit binnen het staatsrecht nader belichten. Om dat te doen is het nodig om eerst te kijken hoe het mogelijk is om de betekenis van concepten in het recht überhaupt te bepalen. In deze bijdrage zal ik in paragraaf 2 eerst kijken hoe het mogelijk is dat te doen. Paragraaf 3 past de in paragraaf 2 besproken methode van analyse toe op het Nederlandse staatsrecht. Ik zal vervolgens in paragraaf 4 beargumenteren dat soevereiniteit het beste als een juridisch *status* begrepen kan worden. Paragraaf 5 kijkt naar de implicaties van soevereiniteit als juridische *status*. Ik zal aantonen dat zo’n visie op soevereiniteit kan verklaren waarom soevereiniteit binnen het recht een hedendaags zeer bediscussieerd en omstreden concept is. Deze bijdrage sluit af met een conclusie in paragraaf 6.

Deze bijdrage en mijn argumentatie hierin zijn gebaseerd op een aantal veronderstellingen. Ten eerste ga ik ervan uit dat het wenselijk is om een duidelijk en helder concept van soevereiniteit te hebben dat in het recht en de rechtswetenschap gebruikt kan worden. Mijn bijdrage behandelt daarom het concept van soevereiniteit als een concept binnen het recht. Dat sluit niet uit dat naast een juridische definitie van soevereiniteit nog andere definities bestaan, zoals bijvoorbeeld een politieke.

Ten tweede bestaat een dergelijk concept van soevereiniteit volgens mij op dit moment niet. Geenens (2016) bijvoorbeeld identificeert vijf verschillende betekenissen van soevereiniteit: ‘it can mean that X holds the capacity to force everyone into

obedience, that X makes the laws, that the legal and political order is created by X, that X holds the competence to alter the basic norms of our legal and political order, or that X is independently active on the international stage.¹ Walker (2003) en van Rossem (2014) identificeren soevereiniteit als een ‘speech act’, niet als een waarneembaar feit, wat met geen van de vijf definities van Geenens overeenkomt.² Krasner identificeert vier aspecten van soevereiniteit die niet (geheel) overeenkomen met de betekenissen die Geenens beschrijft: ‘interdependence sovereignty, domestic sovereignty, international legal sovereignty, and Estphalian sovereignty’.³

Troper (2012) maakt het punt over de verschillende definities op een scherpe manier:

‘Scholars disagree about every aspect of the theories of sovereignty: whether they were first devised with the creation of the modern state after the end of the Middle Ages or have medieval origins; whether every state is sovereign or one can conceive of a non sovereign state; whether sovereignty is indivisible; whether there is a sovereign in every state; whether in the contemporary world sovereignty is compatible with the fact that states are subject to international law, with the idea of the Rechtsstaat, the rule of law, or with fundamental rights.’⁴

Het is niet (zeer) overdreven te zeggen dat geen twee definities van soevereiniteit met elkaar overeenkomen, terwijl het voor recht en rechtswetenschap nu net van belang is om een helder begrippenkader te hebben dat gebruikt kan worden. Mijns inziens ontbreekt een dergelijk helder begrippenkader op dit moment.⁵

Deze bijdrage is niet bedoeld om te belichten wat het concept van soevereiniteit precies *is*, maar hoe soevereiniteit op een heldere en nuttige manier begrepen *kan* worden. De definitie die ik zal voorstellen en beargumenteren is eerder prescriptief dan descriptief. Desalniettemin is het wenselijk dat een voorstel voor een definitie van soevereiniteit aansluit bij hoe het daadwerkelijk gebruikt wordt, voor zover dat mogelijk is. De eisen van coherentie en conceptuele helderheid aan de ene kant en aansluiting aan de geschiedenis en het hedendaagse daadwerkelijke gebruik aan de andere kant moeten tegen elkaar worden afgewogen. Davia (1998) maakt

1. R. Geenens, ‘E pluribus unum? The Manifold Meanings of Sovereignty’ (2016) 45 *Netherlands Journal of Legal Philosophy* 15 16.
2. N. Walker, ‘Late Sovereignty in the European Union’ in N. Walker (ed), *Sovereignty in Transition: Essays in European Law* (Hart Publishing 2003) 6; J.W. van Rossem, *Soevereiniteit en pluralisme: een conceptuele zoektocht naar de constitutionele grondslagen van de Europese rechtsorde* (Kluwer 2014) 413.
3. S.D. Krasner, *Problematic Sovereignty: Contested Rules and Political Possibilities* (Columbia University Press 2001) 6 f.
4. M. Troper, ‘Sovereignty’ in M. Rosenfeld and A. Sajó (eds), *The Oxford Handbook of Comparative Constitutional Law* (Oxford University Press 2012) 351.
5. Vgl. de bijdrage van S. Bloks in deze bundel: ‘The Impact of Sovereignty: Assessing an Essentially Contested Concept’, p. 51 *et seq.*

hier een onderscheid tussen een descriptieve en een prescriptieve rationele reconstructie van een concept: naarmate men meer waarde hecht aan coherentie en conceptuele helderheid wordt het gereconstrueerde concept minder beschrijvend en meer voorschrijvend; naarmate men meer waarde hecht aan aansluiting aan de geschiedenis en het hedendaagse daadwerkelijke gebruik wordt het gereconstrueerde concept minder voorschrijvend en meer beschrijvend.⁶

Aangezien 'soevereiniteit' op zo veel verschillende manieren en in zo veel verschillende contexten gebruikt wordt, en aangezien het ook binnen een en dezelfde context op verschillende manieren gebruikt wordt, wil ik me niet zozeer aansluiten bij een gepasseerd en hedendaags gebruik, maar nagaan hoe wij de term 'soevereiniteit' op een heldere manier kunnen gebruiken. Mijn bijdrage is dus nadrukkelijk niet bedoeld om beschrijvend te zijn, maar juist prescriptief te zijn. Desalniettemin is het van belang om te zien of er voorwaarden zijn waaraan zo een gereconstrueerd en verhelderend concept van soevereiniteit zou moeten voldoen om voldoende dicht aan te sluiten bij het hedendaagse gebruik van 'soevereiniteit', om dus nog als 'soevereiniteit' herkenbaar te zijn. Is er een bepaald kern van soevereiniteit zonder welke geen definitie van soevereiniteit kan bestaan?

Om deze vraag te kunnen beantwoorden moeten we eerst nagaan hoe men überhaupt kan weten wat concepten in het recht betekenen en hoe men tot een goede definitie kan komen.

2 DE BETEKENIS VAN CONCEPTEN IN HET RECHT

Volgens Sartor (2015) wordt de betekenis van rechtsconcepten door het rechtssysteem waarvan zij deel uitmaken zelf bepaald.⁷ Een gevolg hiervan is dat men niet ervan mag uitgaan dat begrippen in het recht een aan het recht voorafgaande betekenis hebben – of dat begrippen in het recht hetzelfde betekenen als begrippen daarbuiten, ook al wordt hetzelfde woord gebruikt. 'Eigendom' is hier een goed voorbeeld van, net zoals 'moord'. Wat precies 'eigendom' en 'moord' inhouden wordt bepaald door het rechtssysteem en 'moord' in Nederland heeft een ander betekenis dan 'moord' in Duitsland. Desalniettemin is het mogelijk om over 'moord' in het algemeen te praten: zowel buiten de context van recht alsook in rechtsvergelijking – maar hier praten wij dan weer over een ander betekenis van 'moord'. Hage (2009) stelt dat men verschillende versies van eigendom of moord

---

6. G.A. Davia, 'Thoughts on a Possible Rational Reconstruction of the Method of "Rational Reconstruction"' (20th World Congress of Philosophy).

7. G. Sartor, 'Legal Concepts and Legal Inferences' in J. Hage and D. von der Pfordten (eds), *Concepts in Law* (Springer 2015) 35.

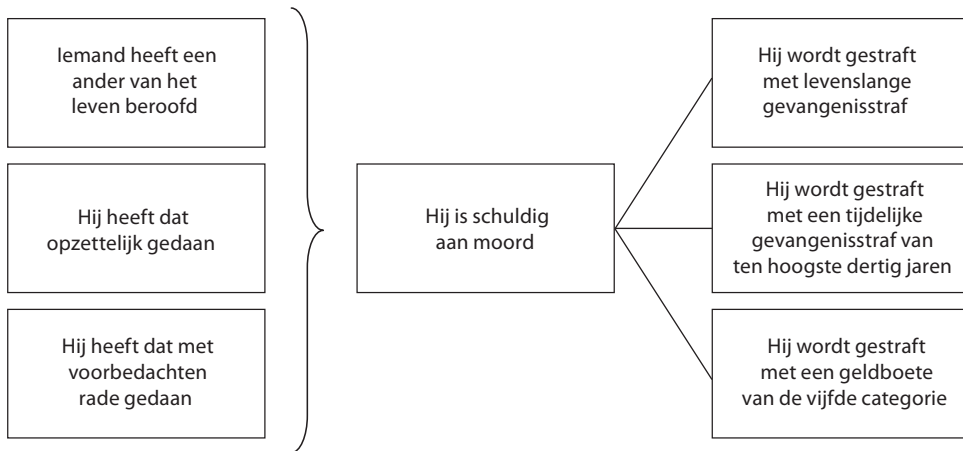
kan vergelijken met verschillende species binnen hetzelfde genus, of zelfs verschillende individuen binnen dezelfde species.⁸

‘Moord’ volgens Duits strafrecht en ‘moord’ volgens Nederlands strafrecht zijn allebei wat ik rechtsinterne concepten wil noemen. ‘Moord’ in de rechtsvergelijking, in tegenoverstelling, is een extern rechtsconcept – nog steeds een rechtsconcept, maar niet bepaald door een specifiek rechtssysteem.

Om aan te tonen wat ‘moord’ volgens Nederlands (straf)recht betekent moet men kijken naar de voorwaarden voor de conclusie dat een handeling als moord te classificeren is. In veel – maar niet in alle – gevallen hebben rechtsinterne concepten noodzakelijke en toereikende elementen: de individueel noodzakelijke elementen voor moord zijn bijvoorbeeld dat iemand opzettelijk en met voorbedachten rade een ander van het leven berooft. Deze elementen zijn dan gezamenlijk toereikend voor moord.⁹ Rechtsinterne concepten kan men dus analyseren door middel van logische relaties.¹⁰ Hierbij kijkt men naar het verband tussen de feiten die juridisch gezien van belang zijn en het rechtsgevolg dat hieraan verbonden is.¹¹ Zo begrepen hebben rechtsregels (impliciet) een structuur van ‘als *a*, *b*, en/of *c* (de noodzakelijke en toereikende elementen, dat wil zeggen de feiten die juridisch gezien van belang zijn), dan *x* (het rechtsgevolg)’. Als iemand opzettelijk en met voorbedachten rade een ander van het leven berooft (de noodzakelijke en toereikende elementen), dan is hij schuldig aan moord (het rechtsgevolg).

Alf Ross heeft in zijn artikel *Tû-tû* (1957) beargumenteerd dat sommige rechtsgevolgen eerder tussenstappen naar andere rechtsgevolgen zijn.¹² Ook voor het voorbeeld van moord als rechtsintern begrip in het Nederlandse (straf)recht geldt dit, zoals figuur 1 laat zien:

-
8. J. Hage, ‘The Meaning of Legal Status Words’ in J. Hage and D. von der Pfordten (eds), *Concepts in Law* (Springer 2009) 66.
  9. Dit is natuurlijk een wat gesimplificeerd plaatje van het gehele verhaal, maar het is mijn hoop dat het duidelijk maakt waarover ik praat en hoe rechtsinterne concepten (kunnen) werken.
  10. ‘Analyse door middel van logische relaties’ is een vrije vertaling van het Engelse ‘*inferential analysis*’.
  11. G. Sartor, ‘Legal Concepts and Legal Inferences’.
  12. A. Ross, ‘*Tû-tû*’ (1957) 70 *Harvard Law Review* 812. Het punt van Ross was verder dat deze concepten helemaal geen nut of betekenis hebben buiten de verbindende functie die zij uitoefenen en ook niet verwijzen naar iets wat daadwerkelijk bestaat. J. Hage, ‘The Meaning of Legal Status Words’ meent dat dit niet zo is; ik sluit me hierbij aan.

Figuur 1 Moord: de werking van rechtsinterne concepten

Hage noemt rechtsinterne concepten met deze ‘tussenstap’functie ook wel juridische statussen.¹³ Voor een juridisch status is het in het algemeen mogelijk om te beschrijven hoe een entiteit de status verkrijgt, welke gevolgen zijn verbonden aan de status en hoe een entiteit de status kan verliezen. De gevolgen, het verkrijgen en verliezen van een status, worden (meestal) door rechtsregels bepaald.

Ervan uitgaande dat soevereiniteit een rechtsintern begrip is,¹⁴ zou men soevereiniteit door middel van logische relaties kunnen analyseren. In de volgende paragraaf wil ik kijken of en in hoeverre dat mogelijk is.

3 SOEVEREINITEIT IN NATIONAAL RECHT

In Nederland speelt het begrip soevereiniteit geen grote rol in het staatsrecht. Desalniettemin is het van belang om te kijken hoe als al überhaupt soevereiniteit in het Nederlandse staatsrecht gedefinieerd is, dan wel hoe dit gedefinieerd kan worden. Waar men in andere landen bijvoorbeeld aan het begin van een leerboek van het nationale staatsrecht een sectie over soevereiniteit kan verwachten, zoekt men in Nederland tevergeefs naar een dergelijke sectie.¹⁵ Zo men een dergelijke sectie wel vindt, is de kans groot dat deze niet gaat over soevereiniteit in het Nederlandse staatsrecht, maar in het algemeen of in rechtsvergelijkend perspectief.¹⁶

13. J. Hage, ‘The Meaning of Legal Status Words’.

14. Hier wil ik niet zeggen dat ‘soevereiniteit *alleen maar* een rechtsintern begrip is. Er zijn meerdere concepties van soevereiniteit. “Soevereiniteit” in internationaal recht, bijvoorbeeld, heeft een ander betekenis dan soevereiniteit in constitutioneel recht.

15. J.W. van Rossem, *Soevereiniteit en pluralisme: een conceptuele zoektocht naar de constitutionele grondslagen van de Europese rechtsorde*.

16. Bijvoorbeeld A.W. Heringa, *Boom Basics Staatsrecht* (Boom Juridische uitgevers 2014).

In het algemeen wordt soevereiniteit beschreven als ‘de principes van externe onafhankelijkheid, interne autoriteit, en ultieme juridische suprematie van de staat’.¹⁷ Maar, zoals al in de inleiding beschreven, zijn er veel verschillende manieren om soevereiniteit te definiëren die vaak niet met elkaar overeenkomen. Soevereiniteit wordt geacht een claim te zijn, een *speech act*,¹⁸ ofwel de feitelijke macht om anderen tot gehoorzaamheid te dwingen,¹⁹ de bevoegdheid om wetten te maken of om de grondwet te wijzigen,²⁰ of om onafhankelijk te zijn op internationaal terrein.²¹ Soevereiniteit kan politiek zijn of juridisch,²² empirisch,²³ intern of extern, absoluut of niet,²⁴ internationaal, parlementair²⁵ en nog veel meer. Sommige theorieën over soevereiniteit stellen verder dat er naast een soort soevereiniteit – meestal volkssoevereiniteit – geen andere soorten van soevereiniteit of andere soevereine entiteiten kunnen bestaan.²⁶ Het plaatje omtrent soevereiniteit is dus tamelijk verwarrend.²⁷

De Nederlandse discussie met betrekking tot soevereiniteit speelt voornamelijk een rol in de context van de Europese Unie. Binnen deze context is de vraag of er een limiet is aan de bevoegdheden die een nationale staat kan overdragen aan de Europese Unie voordat de staat niet meer (geheel) soeverein is voor deze bijdrage interessant. Dit is met name van belang omdat zo’n limiet zou kunnen aangeven welke bevoegdheden tot de kern van soevereiniteit behoren.

Brinkhorst (2008) schrijft dat soevereiniteit, bij Bodin gedefinieerd als exclusief gezag met geen hoger menselijk gezag daarboven,²⁸ niet past op de hedendaagse

-
17. M. Loughlin, ‘The Erosion of Sovereignty’ (2016) 45 *Netherlands Journal of Legal Philosophy* 57–60.
  18. J.W. van Rossem, *Soevereiniteit en pluralisme: een conceptuele zoektocht naar de constitutionele grondslagen van de Europese rechtsorde*; N. Walker, ‘Late Sovereignty in the European Union’.
  19. R. Geenens, ‘E pluribus unum? The Manifold Meanings of Sovereignty’.
  20. *Ibid.*, maar zie ook A.V. Dicey, *Introduction to the study of the law of the constitution* (8th edn, Macmillan 1915) en J. Goldsworthy, *The Sovereignty of Parliament: History and Philosophy* (Oxford University Press 1999). In het Verenigde Koninkrijk wordt het verschil tussen wetgever en constitutionele wetgever niet (zo) gemaakt. Desalniettemin is het in landen zoals Nederland waar de procedure voor een grondwetswijziging verschilt van de ‘gewone’ wetgevingsprocedure van groot belang.
  21. R. Geenens, ‘E pluribus unum? The Manifold Meanings of Sovereignty’.
  22. *Sovereignty* (2011) 59.
  23. M. Troper, ‘Sovereignty’.
  24. *Sovereignty*.
  25. A.V. Dicey, *Introduction to the study of the law of the constitution*; J. Goldsworthy, *The Sovereignty of Parliament: History and Philosophy*.
  26. A. Kalyvas, ‘Popular Sovereignty, Democracy, and the Constituent Power’ (2005) 12 *Constellations* 223; S. Sen, *The Constitution of India: Popular Sovereignty and Democratic Transformations* (Oxford University Press 2011).
  27. Voor meer voorbeelden, zie ook A. Waltermann, *Sovereignties* (Maastricht University 2016).
  28. J. Bodin, *Les Six Livres du République* (Blackwell 1955). Een vergelijkbaar definitie van soevereiniteit is ook te vinden bij J. Austin, *The Province of Jurisprudence Determined* (John Murray 1869).

politieke en juridische realiteit, met name niet op de communautaire orde van de Europese Unie.²⁹ Hij stelt dat bevoegdheden, zoals de competentie om de eigen valuta en de eigen buitengrenzen te kunnen beheren, wezenlijk zijn voor de soevereiniteit van de nationale staat. Deze bevoegdheden zijn echter overgedragen aan de (instituten van de) Europese Unie (bijv. de Europese Centrale Bank) en ‘dat raakt de soevereiniteit van de nationale staat’ volgens Brinkhorst.³⁰

De zorg van Brinkhorst wordt gedeeld, mede door (leden van) de Tweede Kamer. Naar aanleiding van een burgerinitiatief dat opriep om geen bevoegdheden meer aan de Europese Unie over te dragen zonder referendum,³¹ werd begin 2014 door de Tweede Kamer de motie Omtzigt/Segers³² aangenomen.³³ Deze motie luidt als volgt:

‘De Kamer,
gehoord de beraadslaging,
constaterende dat goede democratische controle bij een overdracht van bevoegdheden en soevereiniteit hoort;
van mening dat overdracht van bevoegdheden niet sluipenderwijs mag plaatsvinden;
verzoekt de Raad van State, aan de Tweede Kamer voorlichting te geven over de volgende onderwerpen:

- wanneer vindt een zodanige overdracht van bevoegdheden plaats dat versterkte waarborgen aan de orde kunnen zijn;
- of en welke extra waarborgen zijn wenselijk en noodzakelijk, en gaat over tot de orde van de dag.

Omtzigt
Segers”’

Het burgerinitiatief, maar ook de schrijvers van de motie, blijken ervan uit te gaan dat een overdracht van bevoegdheden de nationale soevereiniteit raakt of zelfs een (gedeeltelijke) overdracht van soevereiniteit betekent. Dit past goed bij het beeld dat Van Rossem (2014) schetst van de Nederlandse houding tot soevereiniteit:

29. L.J. Brinkhorst, *Europese unie en nationale soevereiniteit (oratie)* (2008) 6.

30. Ibid.

31. Tweede Kamer der Staten-Generaal, *Burgerinitiatief “Geen EU-bevoegdhedenoverdracht zonder referendum”* (2014).

32. Tweede Kamer der Staten-Generaal, *Burgerinitiatief “Geen EU-bevoegdhedenoverdracht zonder referendum”, Gewijzigde motie van de leden Omtzigt en Segers ter vervanging van die gedrukt onder nr. 12* (2014).

33. Tweede Kamer der Staten-Generaal, *Stemmigen motives Burgerinitiatief ‘Geen EU-bevoegdhedenoverdracht zonder referendum’* (2014): ‘de aanwezige leden van de fracties van Bontes, de SGP, het CDA, de ChristenUnie, de VVD, 50PLUS, D66, GroenLinks, de PvdA, de PvdD en de SP hebben voor deze gewijzigde motie gestemd en de aanwezige leden van de fractie van de PVV ertegen.’

‘Meestal echter wordt soevereiniteit in Nederland gelijkgesteld met de *uitoefening* van soevereiniteit, bijvoorbeeld in Europees verband met de overdracht van bepaalde bevoegdheden. Dit terwijl in landen als Frankrijk en Duitsland over het algemeen buiten kijf staat dat in een internationaal kader weliswaar soevereine bevoegdheden kunnen worden overgedragen, maar dat zulks de statelijke soevereiniteit als zodanig niet aantast.’³⁴

De Raad van State maakt – in contrast tot Brinkhorst en de Kamerleden – het bovengenoemde verschil tussen de overdracht van bevoegdheden en de overdracht van soevereiniteit wel:

‘In de motie worden zowel de overdracht van soevereiniteit als die van bevoegdheden genoemd. Hoewel beide begrippen doelen op een overdracht van beschikkingsmacht, is er toch sprake van een meer dan gradueel verschil. In de volkenrechtelijke context betekent soevereiniteit dat staten niet tegen hun wil kunnen worden gebonden (een afspraak vooronderstelt immers instemming). In staatsrechtelijke zin wordt met soevereiniteit bedoeld op de bevoegdheid van de staatsgemeenschap om de eigen staatsinrichting en wetten te kunnen wijzigen. In beide kaders wordt de soevereiniteit van staten als één en ondeelbaar beschouwd: een staat is soeverein of hij is dat niet. Dit sluit niet uit dat soevereine bevoegdheden verdeeld kunnen zijn; binnen een staatsverband, zoals bij federale staten, of in internationaal verband, zoals bij de Europese Unie. Een dergelijke verdeling van bevoegdheden impliceert echter geen verlies van soevereiniteit en zal veelal juist een bevestiging of versterking daarvan opleveren.

Gelijkstelling van verlies van soevereiniteit aan iedere beperking van beschikkingsmacht om eigen aangelegenheden autonoom te regelen en daarover te beslissen, zou betekenen dat er geen soevereine staten (meer) zijn. Geen enkele staat handelt immers volstrekt autonoom in zijn verhouding tot andere staten of organisaties. In voorkomende gevallen kunnen staten gezamenlijk besluiten om de beslissingsmacht op een specifiek onderdeel over te dragen, zonder dat zij daarmee hun soevereiniteit verliezen, ook als het gaat om de opdracht van bevoegdheden tot, zoals de Grondwet dat noemt, wetgeving, rechtspraak en bestuur.

Van belang is dat de afgelopen decennia in een aanzienlijk aantal gevallen staten hebben besloten tot overdracht van bevoegdheden teneinde gemeenschappelijk publieke belangen te behartigen en te beschermen, waartoe zij ieder afzonderlijk niet meer afdoende in staat zijn. Zo vormt het inzicht dat bij het moderne grensoverschrijdende verkeer geen staat meer in staat is om grensoverschrijdende criminaliteit adequaat te bestrijden een belangrijke drijfveer achter de Europese samenwerking op het terrein van strafrecht en criminaliteitsbestrijding. Andere voorbeelden zijn maatregelen tegen grensoverschrijdende milieuverontreiniging en recentelijk het toezicht op het bankwezen. Vaak gaat intergouvernementele samenwerking aan de overdracht van bevoegdheden vooraf, maar blijkt na verloop van tijd dat intergouvernementele samenwer-

---

34. J.W. van Rossem, *Soevereiniteit en pluralisme: een conceptuele zoektocht naar de constitutionele grondslagen van de Europese rechtsorde*.

king alleen niet toereikend is. Het terugleggen van bevoegdheid op nationaal niveau biedt dan ook geen bevredigende aanpak en oplossing.³⁵

De Raad van State gebruikt een aantal argumenten om aan te tonen dat een overdracht van bevoegdheden niet overeenkomt met een overdracht van soevereiniteit, waarbij sommige meer overtuigend zijn dan andere. Een argument is dat terwijl soevereiniteit ondeelbaar is, soevereine bevoegdheden verdeeld kunnen zijn, bijvoorbeeld in een federale statenverband, maar ook in de context van de Europese Unie. Zo'n verdeling kan, volgens de Raad van State, juist een versterking van soevereiniteit betekenen. Wel definieert de Raad van State soevereiniteit als 'de bevoegdheid van de staatsgemeenschap om de eigen staatsinrichting en wetten te kunnen wijzigen'. Men zou dat als volgt kunnen interpreteren: de bevoegdheid van een staatsgemeenschap om de eigen staatsinrichting en wetten te kunnen wijzigen is de kern van soevereiniteit, alle anderen bevoegdheden kunnen worden gedeeld, verdeeld of overgedragen aan instituties binnen of buiten de staatsgemeenschap. Dat blijkt echter toch niet de interpretatie van de Raad van State te zijn. De Raad van State stelt namelijk verder dat het mogelijk is om bevoegdheden tot wetgeving (wat 'de bevoegdheid om wetten te kunnen wijzigen' moet inhouden) over te dragen zonder verlies van soevereiniteit. De reden hiervoor is dat een gelijkstelling van een verlies aan soevereiniteit aan iedere beperking van beschikingsmacht en autonomie zou betekenen dat er geen soevereine staten (meer) zijn. Conceptueel bezien is het argument dat de Raad van State hier maakt niet zeer overtuigend; het zou ook zo kunnen zijn dat er geen soevereine staten (meer) zijn juist omdat staten niet (meer) volstrekt autonoom zijn ten opzichte van andere staten en organisaties.

Desalniettemin is het onderscheid tussen bevoegdheden en soevereiniteit dat de Raad van State maakt van belang. De scheiding tussen soevereiniteit en bevoegdheden die vaak geassocieerd worden met soevereiniteit maakt het mogelijk om vandaag nog te stellen dat staten soeverein zijn, ook al zijn de verbanden tussen staten nauwer, mede vanwege de Europese Unie en het fenomeen van globalisering. Dit is ook de – humoristisch geformuleerde – mening van VVD-lid Mark Verheijen uit 2012: 'Soevereiniteit is geen worst waar je elke dag een klein plakje van af kunt snijden.'³⁶ Hiermee bedoelde hij dat de overdracht van bevoegdheden (dat wil zeggen, het afsnijden van een plakje worst) de Nederlandse soevereiniteit niet raakt. Van soevereiniteit kunnen geen stukken afgesneden worden, terwijl het wel mogelijk is om bevoegdheden over te dragen (of af te snijden).

35. Raad van State, *Voorlichting inzake de democratische controle bij overdracht van bevoegdheden en soevereiniteit* (2014).

36. Trouw, 'VVD: We delen bevoegdheden met Europa' (2012) accessed 9 maart 2017.

Maar hoe kan deze scheiding tussen soevereiniteit en soevereine bevoegdheden, rechten of plichten op een heldere manier gemaakt worden als de betekenis van rechtsinterne concepten bepaald wordt door de logische relaties van het concept? Op deze vraag zal ik in paragraaf 4 ingaan.

4 SOEVEREINITEIT ALS STATUS

Zoals we al eerder zagen, schrijft Hage (2009) dat sommige rechtsconcepten als juridisch status begrepen kunnen worden.³⁷ Een juridisch status brengt meestal rechtsgevolgen met zich: de status 'huiseigenaar' bijvoorbeeld heeft tot gevolg dat diegene waarop deze status van toepassing is bepaalde plichten heeft, zoals de plicht om bij sneeuw deze te ruimen. Deze rechtsgevolgen worden (grotendeels) bepaald door de regels van een rechtssysteem.³⁸ Ook hoe een entiteit een juridisch status kan verkrijgen en verliezen is normaliter geregeld door het recht zelf.

Zoals we aan het begin van deze bijdrage al hebben gezien, hebben juridische statussen een bepaalde tussenstapfunctie: zij verbinden de regels van het verkrijgen van de status met de gevolgen van de status zonder dat voor elke manier van verkrijging verwezen moet worden naar elk van de gevolgen. Voor de status van eigenaar is het dan bijvoorbeeld van belang om te weten hoe men eigenaar kan worden en wat men moet en mag doen als men eigenaar is geworden. Deze informatie zou men ook kunnen verkrijgen zonder de juridische status van eigenaar, maar dat zou minder economisch zijn: stel dat men eigendom (alleen maar) kan verkrijgen via een koopovereenkomst of via vinding, en stel dat men als men eigendom heeft verkregen (alleen maar) drie dingen moet of mag doen: men moet het object schoonhouden, men mag het verder verkopen en men mag het vernietigen.³⁹ Als de status van eigenaar bestaat zijn twee regels nodig over het verkrijgen van de status:

1. Als men een koopovereenkomst heeft gesloten over een object wordt men eigenaar van het object.
2. Als men een object vindt wordt men eigenaar van het object.

Verder zijn er drie regels die de gevolgen die hieraan verbonden zijn regelen:

3. Als men eigenaar van een object is moet men het object schoonhouden.
4. Als men eigenaar van een object is mag men het object verkopen.
5. Als men eigenaar van een object is mag men het object vernietigen.

---

37. J. Hage, 'The Meaning of Legal Status Words'.

38. Ibid.

39. Dit is natuurlijk – weer – een gesimplificeerd plaatje van de realiteit ter verduidelijking van mijn punt.

Stel nu dat de status van eigenaar niet zou bestaan. We zouden dan meer regels nodig hebben. Voor het geval dat er maar twee manieren zijn om een status te verkrijgen en drie gevolgen verbonden aan de status is het een regel meer:

1. Als men een koopovereenkomst heeft gesloten over een object moet men het object schoonhouden.
2. Als men een koopovereenkomst heeft gesloten over een object mag men het object verkopen.
3. Als men een koopovereenkomst heeft gesloten over een object mag men het object vernietigen.
4. Als men een object vindt moet men het object schoonhouden.
5. Als men een object vindt mag men het object verkopen.
6. Als men een object vindt mag men het object vernietigen.

Als er drie manieren zijn om een status te verkrijgen en vier gevolgen hieraan verbonden, zou men bij het bestaan van de status zeven regels nodig hebben en zonder het bestaan van de status twaalf.⁴⁰ Naarmate de juridische situatie complexer wordt, werkt het gebruik van een juridisch status dus simplificerend.

Voor Nederlandse soevereiniteit is niet zeer duidelijk hoe een entiteit de status kan verkrijgen. De meest voor de hand liggende regel over verkrijgen van de status van soevereiniteit, mede gelet op de formuleringen van de Raad van State,⁴¹ is de volgende:

‘Als een entiteit een staat is dan is deze entiteit soeverein.’

De status van soevereiniteit verbindt dan het staat-zijn met bepaalde gevolgen.

Maar welke gevolgen worden (of waren) geassocieerd met de status van soevereiniteit? Een zeer algemene definitie van soevereiniteit zou ‘*supreme authority within a territory*’⁴² kunnen luiden, maar dat verschuift de vraag alleen maar: welke bevoegdheden zijn nodig voor ‘*supreme authority*’, dat wil zeggen, zijn nodig om de hoogste autoriteit op een gebied te zijn? De bevoegdheden van wetgeving, rechtspraak en bestuur behoren zeker tot deze lijst,⁴³ maar in welke omvang? Moeten zij bijvoorbeeld onbegrensd zijn? Naast de klassieke bevoegdheden van wetgeving,

40. J. Hage, ‘The Meaning of Legal Status Words’.

41. Raad van State, *Voorlichting inzake de democratische controle bij overdracht van bevoegdheden en soevereiniteit*; de Raad van State stelt namelijk dat ‘in staatsrechtelijk context wordt met soevereiniteit bedoeld op de bevoegdheid van de staatsgemeenschap’ en schrijft van ‘de soevereiniteit van staten’.

42. *Sovereignty* (Summer 2010 edn, 2010).

43. Raad van State, *Voorlichting inzake de democratische controle bij overdracht van bevoegdheden en soevereiniteit*.

rechtspraak en bestuur zou men nog het budgetrecht⁴⁴ en de bevoegdheid om de eigen valuta en de eigen buitengrenzen te kunnen beheren⁴⁵ kunnen noemen als bevoegdheden die deel (kunnen) uitmaken van het kader van bevoegdheden verbonden aan de status van soevereiniteit.

Maar terwijl een juridisch status meestal rechtsgevolgen met zich brengt, is het wel mogelijk om deze via een wijziging van de rechtsregels, die de gevolgen bepalen, te wijzigen. De status zelf is dan ook niet afhankelijk van de gevolgen – men kan de gevolgen wijzigen of zelfs verwijderen zonder dat de status zelf erdoor verdwijnt. Dit verklaart dan ook hoe het mogelijk is om soevereiniteit en soevereine bevoegdheden van elkaar te scheiden – soevereiniteit is de status, terwijl de soevereine bevoegdheden deel zijn van de rechtsgevolgen verbonden aan deze status. Het maken van deze scheiding tussen status en rechtsgevolgen betekent dat de status los staat van zijn gevolgen. Voor soevereiniteit heeft dat onder andere als gevolg dat de soevereiniteit van een staat niet meer of minder wordt naarmate dat de staat bevoegdheden overdraagt aan bijvoorbeeld internationale organisaties. Het verlaten van de Europese Unie door het Verenigde Koninkrijk leidt niet ertoe dat de soevereiniteit van het VK groter of sterker wordt. De status heeft geen maat; of hij bestaat of hij bestaat niet.⁴⁶ Het is dan ook niet verstandig, gezien deze visie op soevereiniteit, om van een begrenzing van soevereiniteit te praten. De hoeveelheid bevoegdheden, rechten en plichten die een staat heeft kan uitgebreid of begrensd worden, maar zo'n uitbreiding of begrenzing heeft geen invloed op de vraag of de staat soeverein is of niet.

Voor de verhouding tussen Nederland en de Europese Unie betekent deze visie op soevereiniteit dat Nederland soeverein blijft, ook al heeft het vele bevoegdheden die traditioneel gekoppeld waren aan soevereiniteit (gedeeltelijk) overgedragen. Men zou dus kunnen zeggen dat de Europese Unie wel soevereine bevoegdheden, maar geen soevereiniteit heeft. De volgende passage uit *Van Gend en Loos* steunt deze interpretatie: de opvatting dat 'de inhoud en de bewoordingen van het verdrag artikel 12 in die zin moet worden uitgelegd, dat het directe werking heeft'⁴⁷ wordt 'bevestigd door de preambule van het verdrag, die zich over de regeringen heen richt tot de volken en wel zeer duidelijk door het in leven roepen van organen, bekleed met soevereine rechten welke uitoefening zowel de lid-staten als hun burgers raakt'.⁴⁸ Het Europese Hof stelt hier niet dat de Europese Unie soevereini-

---

44. Zie de bijdrage van Poppelaars in deze bundel (p. 85).

45. L.J. Brinkhorst, *Europese unie en nationale soevereiniteit (oratie)*.

46. Jaap Hage, *Foundations and Building Blocks of Law*, Eleven International Publishing, Den Haag 2018, p. 115.

47. 26-62, *NV Algemene Transport- en Expeditie Onderneming van Gend & Loos tegen Nederlandse Administratie der Belastingen* (Europees Hof van Justitie) onder B.

48. *Ibid.*

teit heeft, maar dat haar organen met soevereine rechten (wat naar mijn mening ten minste gedeeltelijk overeenkomt met soevereine bevoegdheden) bekleed zijn.

Het Europese Hof meent een stuk later in hetzelfde arrest wel dat ‘de gemeenschap in het volkenrecht een nieuwe rechtsorde vormt ten bate waarvan de staten, zij het op een beperkt terrein, hun soevereiniteit hebben begrensd’⁴⁹ maar dat moet niet begrepen worden als een claim dat de lidstaten soevereiniteit hebben overgedragen. Advocaat-Generaal Kokott stelde bijvoorbeeld dat het beginsel van bevoegdheidstoedeling (art. 5(1) TEU) een uitdrukking is van de nationale soevereiniteit van lidstaten:

‘Allereerst is hier de bescherming van de soevereiniteit van de lidstaten in geding. De Unie is een samenwerkingsverband van staten die hun soevereiniteit hebben behouden. Deze soevereiniteit komt tot uitdrukking in en wordt tegelijkertijd beschermd door het in artikel 5, lid 1, eerste volzin, VEU geformuleerde beginsel van bevoegdheidstoedeling ter afbakening van de bevoegdheden van de Unie.’⁵⁰

Deze interpretatie van een overdracht van bevoegdheden, het accepteren van (verdrags)plichten of het beperken van bestaande rechten door middel van toestemming als een uitdrukking en uitoefening van soevereiniteit is afkomstig van internationaal recht:

‘The Court declines to see in the conclusion of any Treaty by which a State undertakes to perform or refrain from performing a particular act an abandonment of its sovereignty. No doubt any convention creating an obligation of this kind places a restriction upon the exercise of the sovereign rights of the State, in the sense that it requires to be exercised in a certain way. But the right of entering into international engagements is an attribute of State sovereignty.’⁵¹

Deze visie van de Europese Unie als een ‘gewone’ internationale organisatie wordt in twijfel getrokken door de verrijkende mate van overdracht van bevoegdheden van lidstaten naar EU. Deze gaat veel verder dan het geval is voor andere internationale organisaties, waardoor de Europese Unie ook *sui generis* genoemd wordt.⁵² Desalniettemin lijkt het mij doorslaggevend dat de Europese Unie gebaseerd is op volkenrechtelijke verdragen en dat voor een wijziging van deze verdragen de instemming van de lidstaten vereist is.

---

49. Ibid.

50. Standpuntbepaling van Advocaat-Generaal Kokott, Zaak C-370/12, *Thomas Pringle tegen Government of Ireland*, [2012], ECLI:EU:C:2012:675, 137. In de zaak volgt het Europese Hof de conclusies van Kokott zonder het woord soevereiniteit zelfs te noemen.

51. *Case of the S.S. ‘Wimbledon’ (UK v. Japan)* (Permanent Court of International Justice), 25.

52. De Witte maakte dit punt al in 1995: B. de Witte, ‘Sovereignty and European integration: the weight of legal tradition’ (1995) *Maastricht Journal of European and Comparative Law* 145, 146.

Een visie op soevereiniteit als een juridisch status is te verenigen met het hedendaagse gebruik van 'soevereiniteit' van instanties van de Europese Unie en ook met instituties (voornamelijk de Raad van State) binnen Nederland, voor zover door Nederlandse acteurs überhaupt over soevereiniteit gesproken wordt. Terwijl mijn visie te verenigen is met het hedendaagse gebruik valt wel te zeggen dat deze er niet helemaal in overeenstemming mee is. Aangezien het doel was om prescriptief een verhelderend concept van soevereiniteit te ontwikkelen in plaats van een concept dat het daadwerkelijk gebruik beschrijft, hoeft dat ook niet het geval te zijn. Wel heeft het voorstellen (of voorschrijven) van een nieuwe visie op soevereiniteit alleen maar nut als deze ook echt een verhelderende of verklarende functie kan uitoefenen. De vraag is dus in hoeverre de visie op soevereiniteit als een juridisch status verhelderend en verklarend is. Om deze vraag te beantwoorden zal ik eerst de implicaties van deze visie bespreken, om dan een aantal punten te noemen waarop deze visie mijns inziens wel verhelderend is.

5 IMPLICATIES VAN SOEVEREINITEIT ALS EEN STATUS

Een visie op soevereiniteit als een juridisch status betekent dat de soevereiniteit van een staat niet aangetast wordt door het overdragen van bevoegdheden aan een internationale organisatie, zoals bijvoorbeeld de Europese Unie. Zo'n overdracht leidt noch tot verlies noch tot begrenzing van soevereiniteit. Wel zou men kunnen vragen in hoeverre het concept van soevereiniteit, als status toegekend aan een staat, nog van belang is in onze hedendaagse wereld als de bevoegdheden die er meestal als gevolgen aan gekoppeld waren, er niet alleen los van staan maar daadwerkelijk niet meer bij de soevereine staat liggen maar bij andere instanties zoals de Europese Unie.

Als men soevereiniteit als juridisch status beschouwt die los staat van de gevolgen die eraan verbonden (kunnen) zijn, leidt dat tot de conclusie dat een staat veel – of zelfs alle – bevoegdheden zou kunnen overdragen zonder zijn soevereiniteit te verliezen. Er zijn dan wel nog soevereine staten, maar de vraag is wat de soevereiniteit van deze staten nog kan betekenen en welke nut deze heeft. Soevereiniteit zonder gevolgen lijkt een vrij lege en nietszeggende status in dit scenario. Een van de redenen hiervoor is mijns inziens dat de ordenende 'tussenstap'functie die concepten zoals eigendom en dus ook soevereiniteit volgens Ross hebben niet (meer) uitgeoefend wordt door het concept van soevereiniteit.

Globalisering is zeker een factor die een rol heeft gespeeld en nog steeds speelt in deze context: dit wordt zeker duidelijk als men globalisering grofweg definieert als een proces van denationalisering.⁵³ Tamanaha stelt zelfs dat

'[i]n the era of globalization, which appears to be giving rise to a proliferation of legal forms, along with a simultaneous coming together (on the global level) and a breaking apart (at the local level), the conceptual dominance of the state law model of law may become a hindrance to our ability to take account of legal developments.'⁵⁴

De visie op soevereiniteit als een status die los staat van zijn gevolgen en het feit dat (mede) vanwege globalisering meer en meer bevoegdheden die vroeger samenvielen met de status nu overgedragen zijn of worden aan internationale organisaties kan wel een aantal dingen verhelderen en verklaren.

Ten eerste verklaart deze visie op soevereiniteit mijns inziens waarom soevereiniteit heden ten dage zo veel bediscussieerd wordt: waar de status vroeger samenviel met zijn bevoegdheden is dat vandaag niet meer het geval. Dit heeft als consequentie dat het nut van de status betwist kan worden; hij vervult namelijk niet of nauwelijks meer de ordenende 'tussenstap'functie die juridische statussen kunnen hebben.

Ten tweede is deze visie op soevereiniteit een manier om sommige – maar toegegeven niet alle – politieke en juridische uitspraken met betrekking tot soevereiniteit en soevereine bevoegdheden op een conceptueel heldere manier te interpreteren. Dit geldt bijvoorbeeld voor het advies van de Raad van State en voor de uitspraak van het Europese Hof in *Van Gend en Loos* over de soevereine bevoegdheden die toegekend zijn aan de Europese Unie.

Ten derde is deze visie op soevereiniteit naar mijn mening te prefereren boven meer algemene visies op soevereiniteit die minder specifiek en precies zijn. Een algemenere visie op soevereiniteit – zoals bijvoorbeeld de visie dat soevereiniteit hoogst gezag betekent, zonder dat nader in te vullen – laat toe dat bijvoorbeeld populistische uitspraken gedaan kunnen worden, zoals 'we moeten onze soevereiniteit terug in eigen land halen' of 'de Europese Unie raakt onze soevereiniteit'.⁵⁵

---

53. J. Delbruck, 'Exercising Public Authority beyond the State: Transnational Democracy and/or Alternative Legitimation Strategies Symposium: Globalization and Governance: The Prospects for Democracy: Part I: Transnational and Supranational Democracy' (2003) 10 Ind J Global Legal Stud 29 29.

54. B.Z. Tamanaha, 'Socio-Legal Positivism and a General Jurisprudence' (2001) 21 Oxford Journal of Legal Studies 1 32.

55. Hier valt te denken aan het debat voorafgaande het referendum over het verlaten van de Europese Unie door het Verenigde Koninkrijk, maar ook in andere landen zijn vergelijkbare stemmen te horen.

Deze algemenere visies laten een meer emotioneel geladen gebruik van het soevereiniteitsbegrip makkelijker toe. Zeker in een wetenschappelijke context, maar mijns inziens ook in politiek en beleid hebben specificiteit en precisie echter een grote waarde.

De conclusie die door deze visie op soevereiniteit gesteund wordt met betrekking tot de relatie tussen de Europese Unie en haar lidstaten, waaronder Nederland, is dat soevereiniteit geen limiet aan de overdracht van bevoegdheden van lidstaat aan de Unie stelt. De vraag welke bevoegdheden overgedragen zullen worden en in hoeverre dat zal gebeuren is daarmee een politieke kwestie die niet overeenkomt met de vraag of een staat zijn soevereiniteit verliest. Voor het debat omtrent de Europese Unie betekent dat ook dat het wetenschappelijk gezien niet zinvol is om de overdracht van bevoegdheden in het algemeen te betreuren, maar dat men per bevoegdheid die mogelijk overgedragen zal worden of die al overgedragen is, zal moeten analyseren wat de voor- en nadelen van zo een overdracht zijn. Politieke, populistische en andere stemmen die menen dat lidmaatschap in de Europese Unie overeenkomt met een verlies aan soevereiniteit hanteren een onvoldoende duidelijk begrip van soevereiniteit.

6 CONCLUSIE

De focus van deze bijdrage was het ontwikkelen van een visie op soevereiniteit die conceptueel helder en verklarend is zonder zo ver van daadwerkelijk hedendaags gebruik van de term 'soevereiniteit' af te staan dat het niet meer als soevereiniteit herkenbaar is. De ontwikkelde visie ziet soevereiniteit als een juridisch status die los staat van de rechtsgevolgen die aan deze status verbonden zijn ofwel kunnen zijn.

Voor deze bijdrage is voor de discussie omtrent soevereiniteit voornamelijk de vraag relevant of soevereiniteit een limiet stelt aan de bevoegdheden die een nationale staat – met name Nederland – kan overdragen aan de Europese unie voordat de staat niet meer (geheel) soeverein is. Hier heb ik beargumenteerd dat de visie op soevereiniteit als een juridisch status los van zijn gevolgen duidelijk maakt dat dit niet het geval is: aangezien de status los staat van zijn gevolgen is er een scheiding tussen de status zelf – of een staat is soeverein of niet – en de hoeveelheid bevoegdheden, rechten en plichten die een staat heeft. Het is dan ook mogelijk om bevoegdheden over te dragen, rechten te verkrijgen of te beperken en verplichtingen te accepteren zonder dat hierdoor de status van soevereiniteit zelf verandert. Deze scheiding tussen soevereiniteit en soevereine bevoegdheden (en rechten en plichten) is terug te vinden in het volkenrecht, maar ook in de context van de Europese Unie en bij Nederlandse instituties zoals de Raad van State. De vraag of soevereiniteit een limiet stelt aan wat door een lidstaat overgedragen kan worden aan de Europese Unie (zonder verlies van soevereiniteit) is dan ook negatief te beant-

woorden: soevereiniteit geeft geen limiet aan de overdracht van bevoegdheden van lidstaat naar de Unie.

Zo'n visie op soevereiniteit kan verklaren waarom soevereiniteit vandaag een zo veel bediscussieerd en betwist concept is. Mijn benadering biedt verder een conceptueel heldere manier om politieke en juridische uitspraken te analyseren. De misschien meest belangrijke implicatie van deze visie op soevereiniteit is dat zij niet toelaat de overdracht van bevoegdheden in het algemeen te betreuren en als verlies van soevereiniteit te beschrijven, maar dat zij een analyse van voor- en nadelen van elke overdracht van bevoegdheden verlangt. Deze visie eist dus een hoge mate aan specificiteit en precisie in de juridische context, maar ook als het gaat om beleidsoverwegingen. Zij leidt tot de conclusie dat politieke, populistische en andere stemmen die menen dat lidmaatschap in de Europese Unie overeenkomt met een verlies aan soevereiniteit een onvoldoende duidelijk begrip van soevereiniteit hanteren.

